

НАЦІОНАЛЬНО-МОВНІ ВИКЛИКИ СУЧАСНОМУ ВЧЕНОМУ-ГУМАНІТАРІЮ

Анатолій Загнітко

УДК 342.725+81'271.2

У статті розглянуто особливості сучасного мовного простору України; розкрито напрями посилення мовної агресії на окремих територіях держави; охарактеризовано основні процеси актуалізації загальнонаціонального діалогу з наголошенням функційного навантаження державної мови; з'ясовано визначальні національно-мовні виклики, адресовані сучасному науковцю-гуманітарію, і програмні чинники національно-мовної матриці українського суспільства.

Ключові слова: національно-мовне будівництво, мовна стратегія, мовна агресія, національно-мовний виклик.

В статье рассматриваются особенности современного языкового пространства Украины; раскрываются направления усиления языковой агрессии на отдельных территориях государства; характеризуются основные процессы актуализации общенационального диалога с акцентированием функциональной нагрузки государственного языка; исследуются определяющие национально-языковые вызовы, адресованные современному ученому-гуманитарію, и программные факторы национально-языковой матрицы украинского общества.

Ключевые слова: национально-языковое строительство, языковая стратегия, языковая агрессия, национально-языковой вызов.

The features of modern Ukrainian linguistic space have been analyzed; the trends of intensification of linguistic aggression on certain territories of our state have been disclosed. In addition, there have been described the main processes of actualization of nationwide dialogue, with accentuating the functional significance of state language. Also there have been found out the determinative national and linguistic challenges addressed to a modern humanitarian scientist, as well as the programme factors of the Ukrainian society's national and linguistic matrix.

Keywords: national and linguistic formation, linguistic strategy, linguistic aggression, national and language challenge.

Напевно, сьогодні нікого не треба переконувати, що «війна мов» є одним з виявів нетерпимості — національної, корпоративної, особистої. Дотримання принципів мовної толерантності є похідним від сповідання національної поваги. Сучасні українські реалії мають своїм осердям тяглість минулого, зв'язок з ним на ґрунті національно-суспільної пам'яті та взаємовідношення тих націй і народностей, що населяють Україну. У минулому таїться глибока пам'ять власного самовияву, державного ствердження, повноцінного функціонування мови в загальнонаціональному просторі. Водночас звідти йде претензійна думка про відсутність мовно-державної єдності всіх земель України, на підтвердження й доказовість працює ціла низка інституцій Росії, не менш активно залучені до цього й окремі засоби масової інформації в сучасній Україні. Більше того, це лобійовано в різних європейських та світових інституціях через різноманітні сфери впливу російських пропагандистських ре-

сурсів. Тут важливою є наявність української державницької позиції та її донесення до щонайширших кіл громадськості.

Цілком логічно постає низка питань, які не досить просто навіть перерахувати в маленькому просторі статті. Одним з таких надзвичайно знакових питань — чи визначальним мовно-національним викликом — є сучасна мовно-психологічна війна, що триває з різними станами напруження й постійної мовної експансії від часів втрати українцями власної статусної держави. У мовно-психологічній війні використовуються різні способи «розмивання» національно-українського, на що спрямоване повне вилучення української мови з усіх рівнів освітнього, наукового, адміністративного, військово-мілітарного, законодавчо-нормативного, державно-розбудовного та інших просторів. Водночас постійне нав'язування тези про «меншовартість», «вторинність» усього українського та поширення всілякими способами тези про «вищість», іс-

торичну давність або й першість усього російського, російськомовного мали своєю метою усталення єдиноправильного погляду в суспільстві — неможливість руху вперед без засвоєння мови «єднання», мови «братського взаєморозуміння», тобто російської мови. Коли всі способи для щонайшвидшого зречення національно-мовних витоків виявилися недостатньо надійними чи не дали належного результату, було використано фінансову підтримку викладачів російської мови і літератури, переслідувалися ті, хто виявляв активний спротив насильницькій інтернаціоналізації — русифікації. Такі міркування необхідні для того, щоб зрозуміти, що більшість сучасних національно-мовних питань повністю замкнуті на минуле. Не міг з'явитися сумнозвісний Закон України «Про засади державної мовної політики» (03.07.2012) з таким «парадом» активної адміністративної підтримки в цілій низці областей без опертя на мовну психологію окремих верств населення, що загалом не знало, де його пам'ять — тут, де його держава, де минуло дитинство, де було здобуто освіту, чи там, де говорили про високу місію інтернаціоналізму, маючи на оці повне домінування російської мови та культури. Тому, коли було розпочато активне впровадження ідеї «русского мира», для багатьох виміри останнього лягли на підготовлений ґрунт далекого минулого, про що, безперечно, знали ті, котрі опрацьовували саму концепцію «русского мира» та прогнозували шляхи її реалізації.

Інша річ — молодь, яка зростала з Українською Державою. Ось тут у пригоді стала постійна боротьба, аж до виживання, різних ідей — про другу державну мову, «насильницьку українізацію», «відсутність Держави Україна», що вносило певне сум'яття в юні душі, витворюючи якусь роздвоєність. Молоде покоління, яке виростало в період знецінення всього високоморального й духовно викінченого та нав'язування ідеалів споживачтва, обману, крутіїства, здебільшого змогло вберегти себе від таких низькопробних «цінностей» і сформувати високість ідеалів. Пов-

ною мірою останні послідовно пролунали на Майдані — у період єдності та соборності, у миттєвості ствердження своєї жертвовності заради ідеалів національного відродження та поступу вперед. Чи не ці самі звитязні всепереможні почуття рухають бійців у найжорстокіші кровопролитні хвилини, години та дні боїв? Ні з чим не можна порівняти думку однієї зі співрозмовниць, яка зі сльозами на очах розповідала про бійців Національної гвардії, про їхню людяність, відкритість та щирість у спілкуванні зі звичайними людьми. «І як я могла допустити у свій розум, свою душу, своє серце навіть думку про жорстокість цих воїнів, — говорила вона. — А скільки ще таких, як я: обдурених та одурманених ворожими засобами масової інформації?»

Нині мало говорити про себе як про обманутого, а треба утверджувати правду про високу місію Української армії, на плечі якої впали такі нелюдські випробування, слід переконливо засвідчувати необхідність поширення української мови як консолідуючої та державно доцентрової. Це дозволить зберегти Українську Державу як цілісну й водночас уберегти її від будь-яких потрясінь, напрацювати в кожному з нас уміння відмежовувати брехню від правди, «солодкі» перспективи від реальних поступів уперед.

Сьогодні війна перейшла у відкритий вияв мілітарного двобою. Джерела війни потрібно вбачати не тільки в послідовному руйнуванні військово-стратегічного потенціалу України, але й у насаджуванні внутрішнього протистояння: а) за мовним чинником, б) за національно-ідеологічним, в) за територіальним та ін. Перший з них структурно оформився в період підготовки, так званого обговорення та прийняття Закону України «Про засади державної мовної політики» [6, с. 59–76]. Другий набув довершення в період проведення так званих антифашистських мітингів, коли будь-які вияви активно національного начала (мова, література, історія тощо) почали кваліфікувати як фашистські вподобання, сповідування націоналістичних традицій [5; 4; 3].

Третій — це, власне, майстерно насаджуваний у всі роки Радянської України про різні цінності українців різних земель [2; 1]. Цей перелік різних чинників посилення внутрішнього протистояння українських земель можна продовжувати. Однак наразі істотним постає «майстерне» використання напрацьованого антидержавними силами таких чинників «протистояння» в сучасному вимірі. Одним з найосновніших стрижнів задуманої багато років тому штучно спровокованої регіоналізації України була мова. Останніми роками на це працювала дещо підшліфована ідеологічна доктрина «провідної» партійної сили, наслідки чого вже з перших днів стали відчутними в освіті: заміна визначальних принципів кваліфікації минулої війни, дезавування національних українських рухів, розмивання значущості мови в самоідентифікації особистості та багато іншого. Те, що мова є наріжним фундаментом «присутності» й вияву українськості, державницьких позицій, підтверджують надзвичайно промовисті факти боротьби з нею як осердям українського духу в усіх нав'язуваних зовні утвореннях на кшталт так званих Донецької та Луганської народних республік.

Одним з перших кроків, поряд із нищенням українських символів, стала боротьба з українською мовою: відшукування тих, хто дозволяв собі спілкуватися у велелюдних місцях державною мовою; намагання закрити всі українські класи та школи тощо. Щоправда, як завжди на перешкоді стали люди, які не бажали цього робити. Спільноті нав'язували мовно-психологічну війну зі стійким прагненням сформувати почуття страху за вживання української мови, хоча поряд «мирно» лунали інші мови. Більше того, включити весь загал населення в цю війну, зробити кожного не спостерігачем, а учасником.

Запрацювала ідеологічна потуга і в засобах масової інформації, серед яких з інформаційного простору було вилучено насамперед державно орієнтовані. Це виявилось справжнім індикатором рівня державності наших телеканалів. Тест на українськість як озна-

ку сповідування державних намірів і позицій витримали тільки канал «1+1», 5 канал, Перший національний, канал новин «24», а всі інші не були сприйняті як такі, що несуть загрозу сепаратистським ідеям. Та й справді, якщо розглянути окремі з них, наприклад, телеканал «ICTV» (українською мовою в ефір виходять лише «Надзвичайні новини»; можливо, окремі випуски новин тощо), телеканал «НТН» (тільки «Випадковий свідок» продюковано українською; можна додати низку новинарних випусків), телеканал «Україна» (тут українською мовою можна подивитися окремі випуски новин або ще щось епізодичне) чи будь-який інший, то можна легко виявити наявність кількох фрагментарних україномовних телепередач, що аж ніяк не визначають загальної мовної політики телеканалу. Усе інше — суцільні російські серіали, що ані духовно, ані культурно, ані історично, ані цивілізаційно, ані за будь-якими іншими критеріями не корелюють з українською державністю, приміром: «Спецназ», «Бригада» та ін. Їхнє призначення — створити спільність духовного простору (тільки з ким — з тим, хто аж ніяк не допускає у свій культурно-мовний простір вкраплення іншою мовою), сформувати стійкий стереотип «доброго» російськомовного міліціонера, або поліціанта (телесеріали «Улица разбитых фонарей», «Менты» тощо). У цьому разі завданням є не вичерпний аналіз усієї російськомовної телепродукції (з-поміж якої також наявні вдалі телесеріали), а розгляд виявлюваності україномовного телепродукту в українському телевізійному інформаційному просторі, того телепродукту, що ґрунтується на кращих національних традиціях і який зорієнтований на формування патріотично налаштованого громадянина Української Держави [8; 7]. Якби україномовний глядач і захотів щось подивитися, то не знайшов би. Тут навіть Європейська хартія регіональних мов не допоможе, бо ж українська мова — державна. Очевидно, це наслідок, значною мірою, угодницьких, капітулянтських позицій самих україномовних громадян.

Чи збережеться українське середовище у відвойованому просторі України? Чи домінуватиме державницький дух на територіях Донеччини, Луганщини? Сюди ж можна долучити й інші суміжні — у чомусь подібні, у чомусь неподібні — землі. Не хочу робити повного переліку ані питань, ані тих земель, де цілком імовірно спроби мовної, ідеологічної дестабілізації, утворення певних сурогатних недорегіонів і недореспублік, бо не в цьому річ. Ідеологи заявлених теорій відомі, та від озвучування їхніх імен навряд чи щось зміниться. Питання надзвичайно важливі. Їхня актуальність мотивована насамперед утраченими людськими життями за цілісність і соборність нашої держави, а також необхідністю єдності всіх просторів України не тільки територіально, але й духовно, ідеологічно, культурно тощо. Навіть за найшвидшої ліквідації войовничо-сепаратистських угруповань та їхніх напшвидкуруч сформованих органів управління з різних зайд і пройдисвітів, дуриголовів та маргіналів у душах громадян на звільнених територіях залишаться: а) психологічно зболене *Я* з прагненням віднайти духовне оперття в культурно-деформованому просторі, тому що з кінця 2013 року працювала антиукраїнська істерія з чітким планом деформації державно орієнтованих настанов; б) розмитість моральних цінностей, адже національно-мовна агресивність (починаючи з грудня 2013 р. — до сьогодні), гранично вороже ставлення до всього українського не могли пройти безслідно. Порівняймо, наприклад, тексти білбордів на територіях сучасного Донецька, Луганська, Сніжного, Єнакієвого та інших міст і сіл, що перебувають під владою терористів-сепаратистів (подано мовою оригіналу): «Не допустим националистических фильтрационных лагерей!»; «Записывайся в народное ополчение Донбасса! Родина-мать зовет!». Такі тексти (своєю риторикою, композицією, мовним орнаментом вони повністю відповідають духові 1941–1945 рр.; це доповнює також відповідна графіка) видруковано тільки російською мовою, незважаючи на проголошення так зва-

ної прихильності терористів-сепаратистів до пошанування всіх націй, народностей та їхніх мов. Основний масив розміщених на різних засобах реклами (рекламна продукція загалом відсутня або ж її не оновлюють уже від квітня 2014 р.) гасел має призначенням сформуванню стійкий асоціативний ряд сучасних подій на Донеччині з усіма відомими подіями воєнного лихоліття 1941–1945 років та привнести в сучасний мовно-духовний простір цих територій образи захисників і загарбників.

Ще в лютому поточного року автором статті було запропоновано проект програми «Світ України-Руси» («Український світ») на розсуд Донецької облдержадміністрації. Місією заявленої програми є пропаганда цілісності соборної Української Держави й унікальності її національно-мовного багатства через посилення внутрішньодержавних зв'язків між різними регіонами та підняття престижу всіх компонентів українського національно-культурного простору. Основний вимір концепції програми «Світ України-Руси» («Український світ») мотивовано унікальністю поєднання мов і культур в українському державному просторі, історичній спадковості традицій співжиття мов і культур із чітким окресленням шляхів доцентровості всіх регіонів, акумулюванням спільних цінностей, традицій, звичаїв, історичного минулого, а метою є пропаганда національно-культурного загальнодержавного багатства в науково-дослідному, історичному, культурно-мистецькому, театральному-музичному та інших аспектах.

Відповідно схарактеризовано завдання програми «Світ України-Руси» («Український світ»): 1) розробка цілісної перспективи акумулювання науково-дослідних програм аналізу полікультурного простору України через створення міжрегіональних дослідницьких груп; 2) формування перспективного плану взаємообміну студентами та науковими працівниками вишів, прогнозування запрошення провідних фахівців університетів для читання фундаментальних та спеціальних курсів у вишах Сходу й Заходу, Півдня й Пів-

ночі України з урахуванням напрямів міжуніверситетської та міжрегіональної інтеграції; 3) створення засадничих основ для організації і проведення в Донецькій, Луганській та інших областях регулярних літературно-мистецьких (власне літературних, літературно-театральних), фольклорних і музичних свят; 4) напрацювання структури й визначення моделі міжрегіонального регулярного науково-мистецького видання з полікультурних проблем, основним завданням якого є створення цілісного загальнодержавного гуманітарного простору; 5) виявлення спільних точок дотику в загальнодержавній підготовці студентів та актуалізація складників кожного регіонального полікультурного компонента. Передбачено обмін / взаємообмін професорами для читання лекцій, виголошення публічних лекцій і проведення майстер-класів в університетах різних земель України. Особливим аспектом цієї роботи постає виголошення публічних лекцій викладачами гуманітарного циклу студентам природничого спрямування та професорами природничо-технічного спрямування студентам гуманітарного фаху тощо.

Основними складниками програми «Світ України-Руси» («Український світ») є: 1. **Український світ** — це національно-гуманітарний простір України з її неповторним культурно-історичним минулим та міжособистісний вияв відношень з активною генетичною пам'яттю людей, які сукупно утворюють багатомовне середовище з доцентровою консолідуючою роллю державної мови; 2. **Український світ** — це напрям динамізації взаємодії всіх складників українського державного простору. Для цього необхідно: а) інтегрування наукових напрямів університетів, на що спрямовано: 1) читання фундаментальних і спеціальних курсів українською мовою та мовами інших національних меншин провідними науковцями університетів на ґрунті взаємообміну й напрацювання моделей спільного вивчення проблем; 2) розробка спільних науково-дослідних проектів з проблем гуманітарного простору України, шляхів національно-мовного будівництва; активізація

міжнаціонального, міжмовного й міжконфесійного діалогу; б) організація та проведення щорічного Всеукраїнського мистецького фестивалю «Українська весна» почергово в кожній області з використанням національно-мовного багатства всіх країв України з розмежуванням студентського, народно-самодіяльного та професійно-мистецького рівнів цього конкурсу; г) укладання цілісної Всеукраїнської карти мов і націй держави, для чого необхідною є співпраця всіх класичних університетів України та провідних академічних інституцій; г) організація і проведення щорічного Всеукраїнського фестивалю театрального мистецтва в рамках фестивалю «Українська весна».

Навантаження науковця-гуманітарія в активному налагодженні загальноукраїнського діалогу для відродження мовно-психологічного спокою важко переоцінити, адже протягом останніх кількох місяців усіма способами з більшості телеканалів сусідньої держави, а також анексованих каналів України психологічна агресія множилася щоденно різноманітними способами через гіперболізацію, відкидання державного, українсько-національного як абсолютно ворожого. Для цього застосовувалися різноманітні інсинуації.

Не можна обходити гострий кут проблеми, що виник за останні кілька місяців, коли багато чого було переосмислено. Виявилося, що значна кількість новоспечених ідеологів недореспублік мислять усталеними категоріями 50–70-х років ХХ ст. Напевно, викладачі навіть після здобуття Україною незалежності, статусу окремої самодостатньої держави не змінили змістове наповнення лекційних матеріалів та відповідні в них акценти. Поступово почало зароджуватися почуття ностальгії за втраченими цінностями Радянського Союзу в того покоління, яке про саму цю державу знало тільки з оповідей та спогадів батьків, викладачів. Не слід ідеалізувати ситуацію й сьогодні — визволення земель від бойовиків-терористів ще аж ніяк не означає, що ідеологія сепаратизму, інколи маскована під максимальний вияв федералізації (а то й конфедерації), сама собою

не зникне. Її носії продовжуватимуть працювати зі студентами, поступово навіюватимуть вищість ідеї сепаратизму, окремішності певної території з її ідеологічним наповненням цінностями сусідньої держави. Основний напрям експансії Росії — відродження колишньої радянської імперії. Визначальним у цьому є приєднання України, усі інші держави колишньої імперії добровільно ввійдуть до її складу (питання щодо країн Прибалтики є в цьому розрізі особливим). На ідеологічне забезпечення зазначеного напрямку спрямовано і покликання на розвинутість та досконалість російської мови, і наголошення на напрацьованості культурних цінностей у цій державі та багато іншого. Значущим є гуманітарний освітній простір, та й загалом увесь освітній простір, особливо університетсько-академічний його складник, адже саме в університетах формується викінчене завтра будь-якої держави. Сучасний науковець-лінгвіст (а ширше — учений-гуманітарій) у нинішніх умовах повинен взяти на себе провідну функцію налагодження загальнонаціонального осмисленого діалогу для розуміння навантаження державної мови як вищого об'єднувачого, консолідуючого та інтегрального чинника, підведення мотиваційної основи до знання державної мови разом з набуттям мовленнєвих навичок інших мов, зокрема рідної (материнської), іноземної.

Звичайно, повернути національно-мовну толерантність зовсім не просто. Якщо навіть близькі друзі, родичі неодноразово просять: «Не розмовляй ані на вулиці, ані в громадському транспорті українською!». А раптово зустрівшись і почувши українську мову, особливо неподалік від блок-постів сепаратистів-терористів, намагаються щонайшвидше піти. Вони не приховують психологічного дискомфорту, якого зазнають. У їхніх поглядах легко помітити відчуття небезпеки... Тут істотним є те, що такі вирази облич пересічних людей надзвичайно тішать тих, хто стоїть на сепаратистських блок-постах. Дивує те, що інколи сепаратистам-вартовим не більше 15 років. Вони ледве тягнуть у руках зброю... Водночас

вражає зверхність таких ополченців. Напевно, це і є мовно-загрозливий стан не тільки в спілкуванні українською мовою, але і в існуванні людини як особистості загалом. Такий стан не можна ні з чим порівняти, тому що він розмиває внутрішню комфортність індивідуума. Отже, одним з викликів для сучасного науковця-гуманітарія постає створення мовної комфортності в суспільстві, коли використання державної мови у власній державі не несе ані фізичної, ані психологічної загрози особистості, навпаки, наповнює вірою в неповторність мовного багатства України.

Народ зболів за тривожні місяці, коли словесні кулі гримотять скрізь, а ворожі кулі щораз забирають неповторну й невідтворвану цінність — людське життя, тому такими морально високими постають слова відомої поетеси Любові Голоти: *Гей ти, куле / маленька, співуча, / гей ти, чорна забродо несити, / Політай та політуй над світом, / над дощем у траві, / над калиною в березі, білим квітом її весільним / і, в калиновий сук поціливши, / засихай у довічній сухоті, / пропадай там навіки пропадом, — / та не пий червоної крові, / та не їж білого мозку, / та не довбай жовтої кості, — / на рани болючі, / на стогони смертні, / на плачі й голосіння — / не розкущайся.* Справді — нехай «не розкущається куля» в усіх своїх смертоносних виявах.

Чому мовний дискомфорт українці так терпимо переносять, уважаючи, що треба зробити можливим повноцінний розквіт іншим? І такий мовний дискомфорт від одного десятиліття до наступного сприяє витворенню оригінального міфу «про неважливість української мови для українців». Цей міф був майстерно сформований у період «добровільного зречення» української мови в 60–80-х роках ХХ ст., а в сучасному вимірі — трансформований у теорію «різних Україн». Немає в Україні «різних Україн» — національні цінності в усіх куточках держави однакові. У відомій тріаді «дух ↔ душа — національна ідея — держава» вершинним

для українців є *дух* у його співвідношенні з *душею* (*дух* ↔ *душа*). Саме через душу українці пропускають і сприймають не тільки свої болі, але й чужі, що особливо відчутно в усій галактиці української народної пісні, яку сьогодні не почути на жодному з FM-радіоканалів, немає її і в телевізійному просторі. Душа як емоційний стан дає силу довершеному духові. Національна ідея в усьому просторі України — цілісна... І поліщуки,

і бойки, і подоляни, і волиняни, і всі інші мають спільні погляди, є рідними у своїх баченнях соборної цілісної України із сильною мовною ідеологією, що визначає основу національно-мовного програмування держави. Вірно, що в найближчому мирному майбутньому українська мова як символ стійкості держави, її соборності, толерантності та виваженості постане у своєму вичерпному функційному полі в усіх регіонах України.

1. *Большан І.* Мовні війни в Європі: Європейська хартія регіональних або меншинних мов / пер. з фр. С. Гринцевич [текст] / Івон Большан. — К. : К.І.С., 2007. — 280 с.

2. *Грушевський М.* Про українську мову і українську школу [текст] / Михайло Грушевський. — К. : Веселка, 2010. — 50 с.

3. *Загнітко А.* Внутрішній та зовнішній світ мовного Его сучасника [текст] / Анатолій Загнітко // Слово Просвіти. — 2013. — 7–13 листопада. — С. 2–3.

4. *Загнітко А.* Єдність світів у житті [текст] / Анатолій Загнітко // Україна козацька. — 2013. — Чис. 13–14 (203–204). — Липень. — С. 11.

5. *Загнітко А.* Мовні стратегії на мовній карті України: реалії сьогодення [текст] / Анатолій

Загнітко // Слово Просвіти. — 2013. — Чис. 30 (719). — 1–7 серпня. — С. 1, 5–6.

6. *Загнітко А.* Подих рідного слова : [монографія] [текст] / Анатолій Загнітко. — Донецьк : ДонНУ, 2014. — 236 с.

7. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз та рекомендації [текст] / за ред. Юліане Бестерс-Дільтер. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 363 с.

8. *Фішман Дж.* Не кидайте свою мову напризволяще. Приховані статусні наміри в корпусно-планувальній мовній політиці [текст] / Джошуа Фішман ; пер. з англ. О. Гурц. — К. : К.І.С., 2009. — 200 с.